

Fenomenologinė meilės samprata

Phenomenological conception of love

Agnė BUDRIŪNAITĖ
Vytauto Didžiojo universitetas
Daukanto g. 28, Kaunas

Summary

In this article I am investigating the phenomenological conception of love. I discuss the most popular but from philosophical point of view partial understandings of love: love as physiologic process, love as behaviour and love as feeling. Two great philosophers M. Buber and E. Levinas have investigated the relation of love. Their conceptions of love in spite of some interferences give more information and are more useful for phenomenological research than conceptions mentioned above. The philosophical research reveals that love is kind of mystery. Love shows itself in some ways but does not make possible to

grasp its essence. In this work I discuss the ways of expression of love, that create the cognoscibility of love. I show the relation between love and loneliness and study the origin of fear of love, both particularly important for the full understanding of love. Any study of love would be incomplete without referring to relation between love and God as the source, course and aim of it. This question is discussed in the last part of this work.

Raktiniai žodžiai: *meilė, egzistencija, santykis, išraiška, pažinimas.*

Įvadas

Daugelis žmonių gali pasakyti, kad žino, kas yra meilė, tiksliau, kad yra su ja susidūrę. Jei meilė egzistuoja ne tik kaip asmeninis vieno žmogaus potyris, ji turėtų būti pažini, suprantama kitiems ir galima aprašyti. Juk kiti gali suprasti, kai kas nors sako: „Aš patyriau meilę“, „Aš tave myliu“. Vis dėlto tuo pačiu žodžiu bandoma išreikšti daugybę skirtingų būsenų ir pojūčių. Galima suklasifikuoti įvairius atvejus, kaip ir daro dauguma tų, kurie bando moksliskai kalbėti apie meilę. Meilę bandoma suskirstyti į daugelį rūšių: vaiko meilė, tėvų meilė, meilė sau, meilė tarp skirtingų lyčių asmenų, meilė tarp tos pačios lyties asmenų, idėjos meilė, broliška meilė, meilė Dievui, meilė žmonijai, meilė-draugystė ir t. t. Tačiau toks skirstymas neatskleidžia meilės esmės. Dažniausiai meilė apibūdinama kaip dviejų asmenų tarpusavio santykis, ryšys. Todėl pagal tradiciją, atėjusią iš antikos, į meilę bandoma žvelgti iš kurio nors iš santykyje dalyvaujančių asmenų – mylimojo ar mylinčiojo – pusės. Vis dėlto ir tai tėra

žvilgsnis iš šalies, niekad nepasiekiantis to, į ką žvelgiama, gelmės. Kai kurios mokslo teorijos bando apibrėžti meilę, remdamosi kuria nors jos išraiškos forma. Savo darbe aš apžvelgiu šias teorijas ir siekiu įrodyti, kad toks pažinimas, žvelgiant filosofo akimis, pasirodo nepakankamas. Galbūt racionaliai paaiškinti ir vien protu suprasti meilės fenomeno neįmanoma, nes, pasak E. Fromo, „vienintelis tikro pažinimo kelias slypi meilės veiksmo. Šis veiksmas peržengia mintį, transcenduoja žodžius“ (Fromo, 1992, 25). Šiame straipsnyje daugiausia dėmesio aš skiriu vadinamajai erotinei meilei, t. y. erotiniam dviejų skirtingų lyčių žmonių ryšiui. Mano manymu, būtent tokia ryšyje ryškiausiai ir plačiausiai atsiskleidžia meilės esmė. Kita vertus, dauguma meilės fenomeno aspektų būdingi ir tėviškai/motiniškai, vaikiškai ar draugiškai meilei. Aš aptariu meilės pažinimo klausimą ir gilinausi į tai, kaip meilė atsiskleidžia žmogui, kaip pasirodo, leisdamas apie ją mąstyti ir vis dėlto likdamas paslaptimi.

Su pažinimu glaudžiai susijęs ir išreiškiamumo klausimas. Be to, siekiant išskleisti meilės fenomenologinę sampratą, svarbu paliesti meilės galimos „kokybės“ ir „kiekybės“ problemą. Apie tai kalbama

straipsnio pabaigoje.

Visų pirma noriu aptarti kelias teroijas, aiškinančias meilės fenomeną, remiantis kuria nors jo išraiškos forma.

Meilė kaip fiziologinis procesas

Kai kurios teorijos, besiremiančios fizine žmogaus prigimtimi, tyrinėja meilę, kaip fiziologijos dalį. Fizinio determinizmo atstovai meilę kildina iš cheminių procesų, vykstančių žmogaus organizme, ir biologinių jo savybių. Pasak šios teorijos, meilė yra jausmas, kylantis dėl įgimtų genų ir instinktyvaus prieraišumo, kitą žmogų suvokiant kaip fizinę savęs dalį (tėvų ir vaikų meilės atveju), arba dėl biologinio dviejų žmonių tinkamumo sudaryti porą (vyro ir moters meilės atveju). Meilės, o tiksliau fizinės žmogaus prigimties, tikslas esą yra biologinis savo giminės pratęsimas, išsaugojimas ir saugumo sau ir savo palikuonims užtikrinimas (pastarajam tikslui, ko gero, reikalingi draugai). Toks požiūris ignoruoja tuos, kurie išgyvendami gilius jausmus, nesiekia fizinio pasitenkinimo arba neturi tikslo pratęsti savo giminę, taip pat tuos, kurie tėviškai ar sūniškai myli kraujo ryšiais nesusijusius asmenis (žr. Moseley). Deterministinį požiūrį į meilę lemia ribota žmogaus prigimties samprata. Fizinis determinizmas nepripažįsta žmogų turint sielą, vis dėlto ši teorija iš esmės remiasi antikine kūno ir sielos perskyra. Jei kūnas ir siela yra atskiri dalykai, vadinasi, juos galima tyrinėti atskirai vieną nuo kito. Atmetus sielą, kaip prasimanymą ar tiesiog pašalinį dalyką, tyrimo objektu lieka tik kūnas ir biologiniai procesai. Netgi jausmai, psichiniai procesai fizinio determinizmo aiškinami kaip įvairių cheminių reakcijų rezultatas ar genetiškai sąlygotas procesas. Meilės tyrinėjimas su tokia nuostata labiau primena vizitą pas ginekologą nei bandymą suvokti esmę to, kas aukštinama daugelio poetų, rašytojų, filosofų ir išminčių.

Fiziniam determinizmui galėtų puikiai atstovauti garsusis psichoanalitikas S. Freudas, nors žmogaus egzistenciją jis aiškina ne cheminių procesų ir genetinio paveldimumo pagrindu, o nagrinėdamas žmogaus psichiką, tačiau iš esmės jo požiūris į žmogų nedaug nutolęs nuo fiziologų. S. Freudas sukūrė teoriją, seksualiniu potraukiu ir siekimu jį patenkinti paaiškinančią ne tik tėvų–vaikų, mylimųjų ar draugų meilę, bet visą žmogaus veiklą ir gyvenimą*. Amerikietiškas išsireiškimas „making love“ („daryti meilę“), taikomas tiek vienkartiniam seksualinio poreikio patenkinimui, tiek lytinei dviejų žmonių meilės išraiškai įvardyti, rodo, kad S. Freudo teorija ne tik padarė neabejotiną įtaką vėlesnėms psichologų ir filosofų kartoms, bet ir paveikė eilinių žmonių supratimą apie meilės ir lytinių santykių ryšį.

Negalima teigti, jog fizinio determinizmo atstovų ir S. Freudo teorijose nėra nei lašelio tiesos. Žvelgiant į žmogų, kaip į visumą, negalima nepripažinti, kad kūnas aktyviai dalyvauja meilės vyksme. To neigimas remtųsi tuo pačiu sielos ir kūno dualizmu, kaip ir determinizmas, ir būtų nukrypimas į kraštutinį romantizmą, atskiriantį romantiškąją („tikrąją“, „dvasinę“) meilę nuo lytinių santykių („nešvarios“, „žemesnės“ meilės) ar net neigiantį fizinių santykių poreikį. Vis dėlto, kad ir kokios išsamios, fizinio determinizmo ir S. Freudo teorijos neatskleidžia meilės fenomeno. Jos galbūt gali paaiškinti seksualinį potraukį, bet ne meilę, gali suteikti daug svarbių žinių apie žmogaus organizmą, bet ne apie žmogų, kaip visumą. Meilės apribojimas seksualine jos išraiška ne tik nepriartina prie meilės fenomeno pažinimo, bet, galima sakyti, tolina.

Meilė kaip elgesys

Kita teorija – biheviorizmo (angl. *behave* – elgtis), siekianti paaiškinti meilę tarsi „aukštesniame“ lygyje, laiko ją rinkiniu tam tikrų vieno žmogaus veiksmų kito žmogaus atžvilgiu. Bihevioristai mano, kad mokslo objektu gali būti tik empiriškai apčiuopiami dalykai (todėl tyrinėti galima tik empiri-

nę meilės išraišką), o žmogaus elgesys nuo gyvūnų skiriasi tik sudėtingumo laipsniu. Pagrindinė šios teorijos pradininkų (J. B. Watson, E. L. Thorndaik) nagrinėta problema – išmokymas, besiremiantis stimuli–reakcijos principu (žr. *Psichologijos žodynas*, 1993, 43). Pagal bihevioristų teoriją, meilė turėtų

* Libido – tai „žmogaus psichinė energija, kurios pagrindą sudaro lytinio pobūdžio gyvybinis instinktas, siekiąs patenkinimo. Stimuliuoja bet kokią žmogaus veiklą, visą psichinį žmogaus gyvenimą. [...] Pagal energijos tvėrmės dėsnį libido turi vienokia ar kitokia forma prasiveržti“ (*Psichologijos žodynas*, 1993, 154).

būti išmokstamas dalykas. Taigi išmokus ir pritaikius tam tikrus elgesio modelius, turėtų būti įmanoma sulaukti meilės atsako iš bet kurio žmogaus (stimulus – tam tikras elgesys, reakcija – meilė). Taip pat turėtų būti galima išmokyti mylėti bet kurį kitą žmogų. Tam tikra prasme tai įmanoma. Šitai daryti nuo seno kviečia krikščionybė. Visgi meilė visiems žmonėms kaip artimiesiems, kaip būtybėms, vertoms mano meilės, skiriasi nuo vadinosios erotinės meilės konkrečiam žmogui. O išmokyti tokia meile pamilti bet kurį žmogų vargu ar pavyktų.

Apibrėžiant meilę pagal bihevioristų teoriją, yra dar viena problema. Jei meilė pasireiškia kaip elgesys, ji turėtų būti pastebima iš šalies. Ją turėtų būti galima stebėti, o taip pat kiekybiškai skirti: jei asmuo A elgiasi su asmeniu B tam tikru būdu daž-

niau negu su asmeniu C, jis myli B labiau negu C. Toks požiūris nepripažįsta, kad emocijos nebūtinai turi būti išreikštos (bent jau teisingai išreikštos) išoriškai – asmuo A gali būti geras aktorius arba labai drovus žmogus (žr. Moseley). Daugumai pažįstamas pavyzdys galėtų būti tėvo meilė, iš šalies dažnai atrodanti kaip griežtumas. Meilės, pasireiškiančios kaip elgesys, teorija remiasi tomis pačiomis filosofinėmis prielaidomis, kaip ir fizinio determinizmo meilės samprata, t. y. atskiria fizinį ir dvasinį žmogaus pradą ir pastarąjį ignoroja kaip išeinantį už mokslo ribų arba išvis neigia. Vis dėlto, kaip paaiškės vėliau, elgesys, veiksmas yra labai svarbus meilėje. Jei meilė suvokiama kaip nesiekianti pasireikšti išoriškai, ji redukuojama į grynai jausminę būseną. Taip vėl grįžtama prie dualizmo ir šiuo atveju neigiamas ar ignoruojamas kūniškumas.

Meilė kaip jausmas

Ko gero daugelis žmonių be ilgų svarstymų pasakytų, kad tėvų–vaikų meilė yra daugiau nei instinktyvus prierašumas, o dviejų žmonių erotinė meilė – daugiau nei lytiniai santykiai ar elgesys. Dažniausiai pasitaikantis apibūdinimas: „meilė – tai jausmas“. Vis dėlto dažnai neskiriama paskiri jausmai, išimylėjimo akimirka ar pradinis išgyvenimas nuo pastovaus buvimo meilėje būsenos. Ir psichologai, ir filosofai sutinka, jog išimylėjimas ar potraukis yra be galo toli nuo tikrosios meilės. Filosofas ir psichoanalitikas N. Chamitovas teigia, kad išimylėjus svarbu ne kitas žmogus, bet iliuzija, idealus mylimasis, o svarbiausia – pats jausmas. Išimylėjimai panašūs vieni į kitus. Tuo tarpu meilė yra unikali, nepanaši į nieką, nukreipta į kitą žmogų, kuris nelyginamas su koku nors idealu, nes pats yra Idealas (žr. Ūağçın, 2001, 14, 17). Todėl išimylėjimas dar nėra meilė, nors gali tapti jos preliudu.

Kartais meilė yra suprantama kaip potraukis, švelnumas, dėkingumas, pagarbos ar draugiškumo jausmai. Tačiau, pasak M. Schelerio, meilės negalima redukuoti į jausminę būseną, kuri yra iš esmės trumpalaikė. Be to, jausminė būseną yra reakcija į patirtą vertybę, o meilė, nors ir turi spontaniškumo elementą, nėra tik būseną. Meilė yra vyksmas, nuolati-

nis judėjimas, kurio metu atsiskleidžia vis naujesnės ir aukštesnės vertybės. Taigi meilė nėra vertybių pasekmė, o greičiau priežastis (žr. Manuel). Kai meilė sutapatinama su jausmu ar jausmais, lydinčiais metafizinį ir metapsichinį meilės aktą, žmogui gręsia pavojus taip ir likti savo jausmų išgyvenimo bei reiškinio ribose, neįžengiant į meilės santykį. Tačiau jausmai būna labai įvairūs ir skirtingi, o meilė yra viena. Jausmus „turime“, o meilė vyksta. Jausmai gyvena žmoguje, o žmogus gyvena savo meilėje (žr. Buber, 1998, 86). Jei meilė būtų tik emocinė būseną, galbūt ji būtų pasiekama kitų supratimui per kalbą. Tačiau ir čia iškiltų sunkumų. Kiekvienas žmogus yra unikalūs, tad ir jo jausmai, išgyvenimai, būsenos yra unikalūs, o kalba vargiai gali pilnai išreikšti tiek sakytojo, tiek klausytojo emocijas. Žinoma, kelių žmonių emocijos ir jausmai, lydinčios meilę, gali būti panašūs, todėl analogijos principu suprantami. Vis dėlto meilės apibrėžti/apriboti jausmu ar jausmais nepavyksta, nes tuomet reikėtų sudaryti jausmų ir emocijų, privalomų meilei, sąrašą. Jei kurio nors trūksta – jau nebe meilė. Toks požiūris neigtų žmogaus unikalumą ir nepakartojamumą, visus asmenis ir asmenybes paversdamas individualiais, turinčiais vienodą psichiką.

Meilė kaip santykis

Bandyamas aptarti meilę kaip fiziologinį procesą, elgesio modelį, jausmą ar jausmų kompleksą parodo, kad tai yra nepakankama meilės fenomeno pažinimui ir gana toli nuo meilės esmės. Egzistencinės filosofijos ir psichologijos atstovai žvelgia į meilę kaip į santykį, apimančią ne tik fizinę ar psi-

chinę, bet ir dvasinę žmogaus egzistencijos plotmę. Pasak jų, meilė greičiau yra egzistavimo forma, o ne atskiri jausmai, labiau ne potraukis, o pasiaukojimas, santykis daugiau ne su vienu žmogumi, o su visu pasauliu (žr. Bēītē, 1997, 19; žr. Buber, 1998, 86). Toks požiūris nepaneigia instinktyvų egzistavi-

mo ar elgesio išmokymo svarbos, bet nesuabsoliutina jų dvasinio gyvenimo sąskaita. Meilė, kaip santykis, pasireiškia judėjimu link aukštesnių vertybių. Tai nereiškia, kad kitas asmuo verčiamas keistis, ir tai nėra meilės tikslas. Mylintysis nereikalauja iš savo mylimojo, kad jis taptų geresnis ar kitoks negu yra, nes asmens tobulumas nėra meilės sąlyga. (Žinoma, gana dažnai žmonės stengiasi „patobulinti“ savo mylimuosius, tačiau toks santykis jau nėra tikroji meilė.) Mylėti tikrai – tai leisti kitam būti, leidžiant, padedant, skatinant jį atsiskleisti, pilnai tapti savimi. Taip meilė pasireiškia per kūrimą – ne daiktų ar vertybių kūrimą, ne per kito asmens keitimą, bet atskleidžiant naujas ir aukštesnes vertybes kitame ir savyje, leidžiant kitam būti ar tapti tokiau, koks kitas jau yra potencialiai (žr. Manuel).

Bene plačiausiai meilę, kaip santykį, savo veikaluose tyrinėjo M. Buberis ir E. Levinas. M. Buberis meilę pavadino Aš-Tu santykiu, atskleisdamas jį kaip priešingą Aš-Tai santykiui. Šiuose santykiuose skiriasi ne tik „kitas“, bet ir „Aš“ bei pati santykio kokybė. Aš-Tai ryšys reiškia patyrimą, naudojimą, atsiskyrimą, o „Aš“ jame reiškia *ego*. Aš-Tu ryšys parodo buvimą, santykį, prisilietimą; „Aš“ jame reiškia asmenį. *Tai* – pasaulis rišlus ir erdvėje, ir laike. *Tu* – pasaulis nerišlus nei erdvėje, nei laike (žr. Buber, 1998, 130). E. Levinas aptarė meilę kaip Aš-Kitas santykį. Du žmonės vienas kitame patvirtina save, tarsi vienas jausmas būtų substancialiai bendras jiems abiem. Tačiau tai nėra tas pat, kaip dviese stebėti tą patį peizažą ar mąstyti tą pačią idėją. Dvieju bendrumas meilėje kyla iš jausmo identiškumo. Tačiau, nepaisant tokio bendrumo, meilėje du išlieka du: „kitas“ yra „aš“ ir tuo pačiu metu jis atskiras nuo „aš“ (žr. Левинас, 2000, 257).

Ir M. Buberio, ir E. Levino filosofija teigia, jog meilės santykiuje svarbus ne koks nors kito asmens bruožas, o to asmens kitybė. Šiame santykiuje niekas nesuprastina, nepanaikina kitybės. Vis dėlto yra sakoma, kad meilėje du tampa vienu. Kur toje vienybėje „kitas“? Pasak E. Levino, „meilė kaip dviejų būtybių susiliejimas yra klaidinga romantikų idėja. Erotinio santykio patetiką sudaro tai, kad esama dviese ir kad kitas yra visiškai kitas“ (Levinas, 1994, 64). Toks požiūris tarsi prieštarauja M. Buberio filosofijai. M. Buberis teigia, kad meilė gali įveikti prigimtinių asmenų atskirtumą, gali sukurti individualumo ir vienvės ribas įveikiantį ryšį. Betarpiškas ryšys išauga iš to, kad du žmonės vienas kitam apreiškia *Tu*. *Tu* is *Tu* nei vienam iš dviejų nėra „Aš“. Metafiziniame meilės akte išnyksta asmenys, lieka tik santykis. Vis dėlto šiame santykiuje du žmonės buvo aktyviai. Abu mylintieji vienas kitam tampa

esamuoju. Jei ne, jie tik mėgaujasi vienas kitame savimi pačiais ir užsidaro vienuoje (žr. Buber, 1998, 113–114). Prieštaravimas tarp E. Levino ir M. Buberio pozicijų susilpnėja arba visai išnyksta, jei įsigiliname į M. Buberio meilės santykio sampratą. Tai nėra statiškas būvis. Nors meilė yra pats betarpiškiausias ir asmeniškiausias ryšys, dėl pačios žmogaus ir pasaulio prigimties jis negali toks išlikti visą laiką. Kiekvienas Aš-Tu santykis virsta Aš-Tai santykiu. Meilė negali sustingti, ji tęsiasi, tačiau tęsiasi vienam santykiui keičiant kitą. „Žmogus, kuris ką tik buvo vienintelis ir neapibūdinamas, ne esantis, o esamas, ne patiriamas, o paliečiamas – tas žmogus štai jau virto *Juo* ar *Ja*, virto savybių suma [...] Dabar vėl galiu skirti jo plaukų, jo kalbos, jo gerumo spalvą; tačiau kol galiu tai daryti, jis *jau* nebėra ir *dar* nėra mano *Tu*“ (Buber, 1998, 87). Taigi, galima sakyti, kad ir M. Buberio požiūriu meilėje, kaip santykio visumoje, asmenys išlieka atskiri. Ir tik aukščiausiais/giliausiais santykio momentais abu asmenys dingsta, ištirpsta pačiame santykiuje.

Nepaisant kai kurių nesutapimų, šie du autoriai kalba apie meilę, kaip apie abipusį santykį, kurį populiariai būtų galima pavadinti „laiminga meile“. Vienpusė meilė, pasak fenomenologų, neįmanoma, nes meilės tikslas yra ne kitas žmogus, o jo meilė, taigi – „kito meilės meilė“, „mėgavimasis mėgavimusi“. Aš myliu kitą tik tuomet, jei kitas myli mane, ir ne todėl, kad man reikėtų jo pripažinimo, o todėl, kad be kito meilės neįmanoma manoji (žr. Левинас, 2000, 257). Kaip tuomet paaiškinti, pavyzdžiui, Olgos meilę Oneginui? Juk aprašyti jausmai nebuvo trumpalaikė aistra. Daugelis žmonių, patyrusių meilę be atsako, joku būdu nesutiktų, kad tai tebuvo nepavykęs išsimylėjimas. N. Chamitovas primena, kad meilė gali būti ir nelaiminga, kreipinys be atsako. Pasak jo, meilė visuomet trokšta absoliutaus abipusiškumo, tačiau egzistuoja ir vienpusė meilė – tragiškiausia vienvės forma. Ir tai nėra nelaimingas išsimylėjimas, kuriam praėjus, pasaulis atrodo kaip buvęs. Nelaiminga meilė stumia į neveltį, gniuždo savimonę ir stato aplink žmogų neįautrumo sienas, o kraštutiniu atveju pavirsta neapykanta viskam, kas verta meilės. Vienintelis įmanomas išsigelbėjimas yra suvokti nelaimingą meilę kaip esančią be atsako tik fizinės egzistencijos ribose. Toks suvokimas transformuoja nelaimingą meilę į mistinę meilę, išeinančią už kūno ir laiko ribų, praturtina žmogų mistine patirtimi, išlaisvina kūrybines galias ir leidžia gyventi neatsiribojant nuo kitų meilės (žr. Хамитов, 2001, 24–26).

Meilės pažinimas

Meilės, kaip santykio analizė rodo, kad žmogus siekia peržengti savo ribas ir susiliesti su kitu. Meilės santykis suprantamas kaip tendencija išeiti už savęs tam, kad dalyvautum kito buvime. Jei meilė išeina už asmeninio fenomeno ribų, ji turėtų būti apčiuopiama, pažįstama, palyginama. Pasak M. Schelerio, meilė žmoguje buvo panašiai kaip kristalizavimosi formulė kristale, taigi yra esmingai svarbi, bet tuo pačiu metu neapčiuopiama. Ji yra pirmapradis žmogaus būties principas. M. Schelerio teigimu, meilės aktas yra pirmesnis negu pažinimo ir valios aktai (žr. Scheler, 1973, 110). Tačiau jei meilė yra ankstesnė ir aprėpia daugiau negu pajėgia pažinimas ar valia, vargu ar ji pati gali būti pažįstama. Pasak fenomenologų, meilė – tai paslapties veržimasis į šviesą tuo pačiu netampant prasme, įgalinančia suvokimą, pažinimą. Paslaptis atskleidžia save pati neat-siskleisdama. Tai nereiškia, kad paslaptis atsiskleidžia nevisiškai ar nenoromis – ji tuo pačiu metu atsiskleidžia ir lieka paslaptimi, t. y. atsiskleidžia dvi-prasmiškai (žr. Левинас, 2000, 250).

Ar taip atsiskleidžianti meilė gali būti pažini iš šalies? Mylintysis sakosi žinąs, kas yra meilė, tačiau vargu ar galėtų tai paaiškinti nežinančiajam. Meilė pasirodo ne tiesiogiai, o pusiau nematomi (*semi-invisibly*), ji yra tai, kas skaitoma „tarp eilučių“. Ir vis dėlto pasirodo labiau tiesiogiai, daro stipresnį poveikį, yra archaiškesnė negu tai, kas matoma visiškai aiškiai tarsi skaitomas tekstas. Nors meilė pasirodo pilnai neatsiskleisdama, pasirodo kaip paslaptis ir lieka pusiau nematoma, ji nėra kažkur kitur negu tai, kame ji skleidžiasi. Kai du įsimylėjęliai parke kalba apie medžius, antis tvenkinyje, debesis, tai, apie ką jie kalba iš tiesų, t. y. meilė, nėra kažkur kitur – ji yra čia pat, jų žodžiuose, pauzėse tarp jų, judesiuose, žvilgsniuose. Pašalinis stebėtojas mato nepilną vaizdą, jis mato įsimylėjęlius, bet nemato meilės, t. y. būtent to, ką mato abu įsimylėjęliai (žr. Fawknar). Vis dėlto tas, kuris pats myli, žvelgdamas į du žmones, suvoks jų santykį kaip panašų į savąjį ir tuo priartės prie pažinimo, nors ir nevisiško. Panašiai mylintis žmogus atpažins meilę meno kūrinuose. Žmogus, pats nepatyręs meilės, paveiksle ar skulptūroje matys tik tobulai atvaizduotus kū-

nus, eilėraštyje girdės tik skambų ritmą ir gražius žodžius. Kino menas, regis, visapusiškiausiai perteikia realybę susiedamas garsą, vaizdą, išsakytas mintis. Vis dėlto, jei žmogus nėra patyręs to, ką bando perteikti, jis lieka stebėtoju iš šalies, o tai, ką stebi, jam tėra garsas, vaizdas, žodžiai.

Meilė yra iki galo nepažini iš šalies trečiajam asmeniui, nes, pasak E. Levino, ji yra „vienatvė dviese“, iš prigimties neviešas dviejų ryšys. Tokia vienatvė atmeta pasaulį ir jį pamiršta, taigi lieka jam nepažini (žr. Левинас, 2000, 253–254). Žvilgsnis iš šalies nepasiekia meilės fenomeno esmės. Kaip tuomet meilė atsiskleidžia santykio dalyviams? Kaip du mylintys asmenys suvokia savo meilę, save ir kitą? Ar šį suvokimą galima pavadinti pažinimu? Kalbėti apie meilės pažinimą yra taip pat keblu, kaip apibrėžti, kas yra tikėjimas, arba suvokti mirties esmę. Pasak fenomenologų, meilė išeina už asmeniškumo ribų, ji tarsi kita asmeniškumo pusė. Du žmonės meilės santykyje nebėra asmenys nei patys sau, nei kitam. Meilė nėra pažinimas, sumišęs su jausmingumo elementais. Meilė nieko nepažįsta, ji neišreiškia sąvokomis, ji nieko nepasiekia, ji neturi subjekto–objekto struktūros (žr. Левинас, 2000, 256). Nėra objekto, kuris būtų mylimas; objekto, kaip statiško būvio. Neskiriamos atskiros daly, tinkami ar netinkami bruožai. Mylimas asmuo nėra stebimas objektas. Tai – būtis, kurioje dalyvaujama. Mylimas visas asmuo – dinamiškas, neišbaigtas, atviras galimybėms. Asmens visuma yra ne tik tai, kuo jis jau yra, bet ir tai, kuo jis gali tapti. Taigi meilė yra dalyvavimas kito tapsme, vyksmas arba veiksmas, vedantis asmens visumą link vertybių tobulumo ir jį pasiekiantis, jei nėra kliūčių (žr. Scheler, 1973, 109). Nors meilė neturi subjekto–objekto struktūros, ji atsiskleidžia kaip buvimas-dėl-kito. Tačiau šis buvimas nėra nukreiptas į kokį nors galutinį tikslą ir neturi savyje išankstinės nuostatos ar vertinimo aspekto. Kaip išeinanti už asmens ir asmeniškumo ribų, neatsiskleidžianti iki galo paslaptis, meilė sunkiai suvokiama net patiems meilės santykio dalyviams. Iš čia klausimas, ar meilę galima kaip nors išreikšti. Juk kokio nors dalyko išreiškiamumo esmė yra pažinimo, supratimo galimybė.

Meilės išraiškos formos (meilė kaip veiksmas)

Nors meilė nesugaunama pažinimu nei santykyje dalyvaujančių asmenų, nei iš šalies, vis dėlto ji pasireiškia, pasirodo, dalinai atsiskleidžia. Meilės esmės neįmanoma racionaliai paaiškinti ar išsamiai aprašyti, tačiau ją galima dalinai nusakyti arba leisti

apie ją suprasti dialektikos pagalba. Meilė neaprepiama protu ar kalba, tačiau galbūt ją galima išreikšti žmogaus veiksmais mylint. Pasak E. Levino, meilė, kaip veiksmas, pasirodo/pasireiškia per glamonę. Tačiau ir glamonė niekuomet nepasisotina –

ji siekia to, kas nuolatos išsilaisvina iš savo formos ir veržiasi į vis neateinančią ateitį; siekia to, kas išsprūsta, tarsi jo dar nebūtų. Tam tikra prasme glamonė išreiškia meilę, bet tuo pačiu metu kenčia dėl to, kad yra nepajėgi išsakyti meilės esmės (žr. Левинас, 2000, 250). E. Fromas nurodo tokias meilės išraiškos formas: davimą, rūpestį, atsakomybę, pagarbą ir žinojimą. Šios išraiškos formos glaudžiai susiję viena su kita. „Pagarba asmeniui nėra įmanoma be jo pažinimo, rūpestis ir atsakomybė būtų akli, jei nesiremtų žinojimu. Pažinimas būtų tuščias, jei nebūtų pagrįstas rūpesčiu“ (Fromas, 1992, 23).

Visi šie veiksmai yra nukreipti į kitą asmenį, jo pilnatvę. Pasak E. Levino, meilė yra iš esmės nukreipta į kito silpnumą. Čia silpnumas nėra suprantamas kaip kokios nors savybės žemiausias lygis ar trūkumas. Tai net nėra savybinis apibūdinimas. Silpnumas reiškia buvimą kitu, o mylėti – tai rūpintis kitu, nerimauti dėl kito, būti parama jo silpnume (t. y. jo kitoniškume; žr. Левинас, 2000, 249). Vis dėlto meilė nėra vien tik veiksmas. Kai meilė sutapatinama su veiksmu, išraiška lieka tuščia, nes nebesiekia išreikšti neišreiškiamumo. Tuomet rūpestis perauga į įkyrumą, atsakomybė – į dominavimą ir savininkiškumą, pagarbą – į sudievinimą, o desperatiškas siekimas pažinti gali tapti sadizmu ir destruktivumu.

Kita santykio pusė – baimė, vienatvė

Taigi, meilę galima išreikšti, nors nei viena išraiškos forma iki galo neatskleidžia paties fenomeno. Rūpestis, pagarbą, glamonė, davimas, savojo „aš“ radimas – visa tai parodo ekstatiškąją meilės pusę. Tačiau meilės išgyvenimas kelia ne tik pilnatvės pojūtį. Kuo gilesnis santykis, kuo tikresnis atsivėrimas kitam, tuo didesnė rizika, tuo didesnė baimė ir nerimas. Juk nėra konkrečių elementų, kurie turėtų būti pakeisti žmogiškoje egzistencijoje, tam, kad būtų pasiektas meilės santykio išgyvenimas. Turi būti transformuota visa egzistencija, kadangi visas žmogus dalyvauja savasties ieškojime. Tam, kad būtum, turi save atiduoti (žr. Boros, 1967, 54–55). Toks ultimatiškumas, bandant jį suvokti ir racionaliai paaiškinti, gąsdina, nes nėra jokių garantijų, kad „atiduotas“ gyvenimas nepažaus ar jį bus galima atgauti. Atsiverti meilei, reiškia tapti pažeidžiamu, atverti visą save (taigi ir savo silpnumą įprasta prasme ir silpnumą kaip kitoniškumą), tapti atviru praradimui ir nusivylimui. Meilės pilnatvės pojūtis tiesiogiai proporcingas žmogaus atvirumui, o šis – rizikai ir pavojui, keliančiam baimę. Todėl žmogus intuityviai ir sąmoningai bijo meilės. Nors tai atrodo paradoksalu, jis labiau bijo meilės, sulaukiančios atsako, nei vadinamojo „nelaimingo išimylėji-

Viena svarbiausių E. Fromo nurodomų meilės išraiškos formų yra davimas. Tokia idėja prieštarauja „populiariajai“ nuomonei. Meilė paprastai siejama su gavimu – dėmesio, malonumo, saugumo ir pan., o davimas dažniau tapatinamas su netektim, auka, praradimu. Tačiau tikrasis meilės išgyvenimas yra ne gavimas – pasyvus buvimas paveiktu, o davimas – aktyvus veikimas. Davimas, kaip savęs atskleidimas kitam, yra aukščiausia pajėgumo ir gyvybingumo išraiška. Mylėdamas žmogus atiduoda tai, ką turi savyje vertingiausio ir vienintelį tikrai *savo* – savo gyvenimą. Tai nėra mainai – davimas, kad gautum. Davimas mylint nereiškia ir savo gyvenimo paaukojimo ar jo atsisakymo vardan kito, nes tai, kas yra duodama, gyvena žmoguje. Atidavęs save kitam, paaukojimo ir atsisakymo prasme, žmogus nebeturėtų savęs, tačiau neįgytų ir kito. Tai greičiau dalijimasis savimi. Davimas, savęs atskleidimas kitam, per kurį pasireiški meilę, yra ryškiausias savojo „aš“ patvirtinimas. Tačiau meilė niekuomet nėra statiškas rezultatas – „aš“, tai visuomet santykis: *a □ -su-kitu*. Gyvenimo prasmė, egzistencijos pilnatvė – vidinio žmogaus susiskaldymo, išsisklaidymo susikauptimas į vieną harmoningą visumą – dažniausiai vadinama „tikrojo aš“ radimu. Tikrąjį „aš“ sukuria savęs atvėrimas kitam. (žr. Boros, 1967, 53).

mo“, nes tikroji meilė reikalauja drąsos atsiverti ir atsakomybės priimti kito atsivėrimą. Neįsisąmoninta baimė (o gal pernelyg „įsisąmoninta“ meilė?) verčia „pasisavinti“ kitą, „turėti“ jo kuo daugiau, laikyti kuo stipriau, nuolat pasitikrinti, ar santykis vis dar gyvas ir tikras. Niekas nėra taip toli nuo meilės kaip kito turėjimas, užvaldymas. Aš esu kito tiek pat, kiek jis yra mano. Abu tuo pat metu yra ir vergai, ir ponai. Aš esu kitame tiek, kiek kitas yra manyje, tačiau tai nėra vienas kito papildymas. Meilė pasireiškia kaip įsitraukimas į kito būtų neprarandant savęs. Mylintieji išeina už savęs tam, kad dalyvautų vienas kito būtyje, ir tik kartu dalyvaudami meilėje atsiskleidžia vienas kitam kaip vertybių nešėjai. Vis dėlto jie netampa tikra vienas kito dalimi ar nuosavybe (žr. Scheler, 1973, 110). Galima nesunkiai pastebėti, kad nerimas ir baimė kyla atsigręžiant į save ir nusigręžiant nuo kito. Nerimas *dėl kito* virsta nerimui *dėl savęs*. O jei meilė yra siekimas dalyvauti kito būtyje, išėjimas už savo būties ribų, vadinasi, baimė kyla nusigręžiant nuo pačios meilės. Tokiu atveju baimę galima nugalėti (jei nepavyksta jos išvengti) išlaikant egzistencinį nukreiptumą į kitą asmenį.

Net ir įveikus egoistinę baimę ir nerimą, meilės

santykis netampa ramia, pasyvia, viskuo patenkinta erdve. Kito likimas „kitu“, pamatinis egzistencinis asmenų atskirtumas suponuoja meilę lydinčią neišnykstančią vienetą. Ši vienetė nėra vienišumo jausmas ar fizinė vienuma, o pagrindas, leidžiantis atsirasti pastariesiems potyriams. Tikra meilė yra unikali, su niekuo nesulyginama ir tikra pati sau, todėl neišvengiamai vieniša. Vienetė išlieka net pačiame intymiausiame santykyje, nors tam tikrais jo momentais tampa nepastebima. „Kitame yra kažkas, kas visada išvengia netgi didžiausių mūsų pastangų ryšiu užmegzti. [...] Niekada aš nesu apsaugotas nuo nesusipratimo, išskyrus tas retas, nuostabias akimirkas, kai bendravimo tikrovė pranoksta visas analizes ir tampa parama visam gyvenimui. Tokia yra gilioji meilės vienetė; ir kuo meilė tobulesnė, tuo ji labiau išgyvena tą vienetę“ (Munjė, 1996, 90). Tokia vienetė yra meilės, tikrosios jos prasmės terpė. Ji yra neišvengiama tikros meilės išdava, bet tuo pačiu ir procesas, kurio dėka įmanoma nau-

ja meilė. Pasak N. Chamitovo, vienetės (autorius vadinamos „valia vienetėi“ – *ВОЛЯ К ОДИ-НОЧЕСТВУ*) dėka mes kuriame save pačius kaip sugėbančius ir pajėgiančius mylėti. Be tokios kuriančios vienetės neįmanoma meilė (žr. ХАМИТОВ, 2001, 19). Meilės ir vienetės ritmas gilina ir prartina žmogiškąją egzistenciją. Vienetės išgyvenimas gražina žmogų jam pačiam, patvirtina jo identišumą ir suteikia galią žengti pirmyn. Meilės išgyvenimas yra tarsi susižavėjimo bei džiaugsmo kibirkštis ir energija, suteikiantis gyvenimui prasmę. Vis dėlto esmingai reikšmingas yra balansas. Vienetės ar meilės perdėjimas, sureikšminimas veda į savęs paneigimą ir neviltį. Meilė praranda prasmę be vienetės; vienetė tampa tikra tik kaip atsakas į meilę (žr. Moustakas, 1972, 145–146).

Kaip baimė yra pražūtingas klimpimas į save, taip vienetė yra išganingas sugrįžimas į save nenusigręžiant nuo kito, tarsi oro įkvėpimas prieš ištariant buberiškąją „Tu“.

Meilės „kokybė“ ir „kiekybė“

Nors meilė yra ir lieka santykiu su kitu, vis dėlto ji veržiasi ir už ribų to, ką myli. Pasak E. Levino, meilė yra mėgavimasis tuo, kas transcenduojama, ir kaip tokia ji neišreiškia nei erotikos kalba, kur meilė suprantama kaip jausmas, nei dvasingumo kalba, kur ji – transcendencijos troškimas (žr. Ёăăĉĉăĥăĥă, 2000, 249). Net ir pripažindami meilės nesugaunamumą protu ir neišreiškiamumą kalba, filosofai kalba apie jos „kokybę“ – tobulesnę ar mažiau tobulą meilę, žemesnę ar aukštesnę jos formą. Pasak M. Schelerio, meilė gali būti tikra ir netikra. Netikra meilė pasireiškia, kai žmogus meilės judesio tikslu laiko jausminę būseną, o ne vertybę. Pvz., egoistas, vietoj to, kad stengtųsi patirti kitą asmenį, visą dėmesį sukaupia ties savo išgyvenimu ir nebegali pilnai patirti kito. Netikra meilė taip pat pasireiškia judėjimo sustingimu, kai žmogus mano, kad pasiekė galutinį gėrį, meilės išsipildymą ir meilės judesio pabaigą (žr. Scheler, 1973, 114). Jau paties lietuvių kalbos žodžio „išsipildymas“ etimologija parodo „meilės išsipildymo“ iliuziškumą ir tragizmą. Išsipildymas reiškia ištuštėjimą. Išsipildžiusi svajonė ištuštėja, netenka savo esmės, tampa apčiuopiama realybe ir kaip svajonė išnyksta. Taigi „išsipildžiusi“ meilė, nustoju si nuolat siekti pilnatvės, ne tik yra netikra, bet, galima sakyti, jau nėra meilė. Netikra meilė atsiranda dar vienu atveju – kai suardoma vertybių, vertų meilės, hierarchija. Taip iš meilės kyla neapykanta – atvirksčias judėjimas, kuris siekia ne aukštesnių, o žemesnių vertybių arba žemesnes laiko aukštesnėmis (žr. Scheler, 1973, 125, 127).

Meilės „tobulumo“ tema neišvengiama, paliečiant tikėjimo sritį. Aukščiausia meilės forma dažniausiai siejama su Aukščiausiaja Būtimi, kaip tos meilės šaltiniu ir pagrindu jai. Tikinčiųjų sąmonėje tokia meilės forma dar skyla į meilę Dievui ir Dievo meilę. Žmonės dažnai susimąsto apie Dievo meilę jiems, ir tai dažniausiai abejodami ja: ar gali didingas ir net mąstymu neaprepiamas Dievas mylėti menką žmogų; ar Dievas iš tiesų mus myli siųsdamas išbandymus; ar Dievo meilė gali būti didesnė už teisingumą, kad atleistų visas nuodėmes... Žymiai rečiau žmonės (net laikantys save religingais) pagalvoja apie *savo meilę Dievui*. O juk pirmasis įsakymas skelbia: „Mylėk savo Viešpatį Dievą visa širdimi, visu protu ir visa siela“. Dažniausiai meilė Dievui sutapatinama su pasyviu tikėjimu, nukreiptu į abstraktų, bet ne asmeninį Dievą. Asmeninis santykis du Dievu savo esminiais elementais turėtų būti panašus į asmeninį santykį su žmogumi, su mylimuoju. Prisiminus N. Chamitovo minėtą nelaimingą meilę, kyla klausimas, ar įmanomas toks santykis be atsako tarp žmogaus ir Dievo. Krikščionybė teigia, kad Dievas visuomet kreipiasi į žmogų, bet dažnai nesulaukia atsako. Kita vertus, yra pavyzdžių, kai tikintysis kankinasi negirdėdamas Dievo atsako savo širdyje ar neregėdamas jo savo gyvenime. Jobo istorija Senajame Testamente šią kančią atskleidžia hebrajų tradicijai būdingu būdu: nuo Jobo nusigręžė sėkmė, apniko ligos, paliko draugai. Žydų supratimu, Dievas apleido Jobą, nors šis ir buvo pamaldus, Dievą mylintis žmogus. Dauguma

tikinčiųjų, net kai kurie šventieji (pavyzdžiui, šv. Teresėlė), išgyvena laikotarpį, kai meilė Dievui tarsi prasmenga į tuštumą ir nesugrįžta atgal nė mažiausiu virptelėjimu. Nelaimingos meilės Dievui išgyvenimas patvirtina prielaidą, kad žmonių tarpusavio santykis ir santykis tarp žmogaus ir Dievo turi daugiau panašumų nei skirtumų. Todėl Dievo–žmogaus ir žmogaus–Dievo meilė yra svarbi meilės fenomeno dalis.

Krikščionybė sulygino meilę ir tikėjimą, tardama: Dievas yra Meilė. Dievas, kaip Asmuo (tiksliau trys asmenys), yra sulyginamas su meile, kaip sąveika. Krikščionybėje Dievas nėra tiesiog centrinis objektas, suburiantis aplink save žmonių bendruomenę, tačiau vis dėlto tuo pat metu kaip centras skiriantis žmones vieną nuo kito. Jis yra meilės santykis tarp žmonių. Teiginys „Dievas yra Meilė“, reiškia ne tai, kad centras yra periferija, o tai, kad be centro neegzistuoja ir periferija (žr. Gans). Kaip pirminis santykis ir egzistavimo pagrindas, Dievas yra žmonijos kristalizavimosi principas, o meilė Dievui laikoma aukščiausia meilės santykio pakopa (jei tokios egzistuoja). Visos vertybės kyla iš Dievo ir buvoja Jame aukščiausia savo forma, todėl bet kokios meilės, kaip judesio vertybių link, galutinis tikslas yra Dievas. Meilės santykio, meilės judesio nukreiptumas į šį tikslą ir turėtų būti jos „kokybės“ matu.

Apibendrinimas

Bandyamas apibrėžti meilę kaip fiziologinį procesą, elgesio modelį ar jausmą pasirodo nepakankamas ir nesėkmingas, nes neatskleidžia meilės fenomeno esmės, o tik iš dalies paliečia kai kurias jo išraiškos formas. Vis dėlto meilė siekia pasireikšti ir fiziniėje, ir elgesio, ir jausmų plotmėje. Aiškiausiai meilė atsiskleidžia kaip dviejų asmenų santykis. Jame kiekvienas asmuo siekia dalyvauti kito asmens būtyje, susiliesti su kitu. Tai nėra kito užurpavimas ar turėjimas, šiame santykyje nėra prievartos elemento, kaip nėra ir išbaigtumo, kuris reikštų sąstingį. Net ir pačiame giliausiame santykyje visiškas asmenų susilieėjimas, jei ir įmanomas, tai tik akimirkai. Kitas, ką tik su manimi sudaręs vienumą, vėl tampa kitu. Dažniausiai filosofai kalbėdami apie meilę teigia, kad įmanomas tik abipusis santykis, arba kalba apie tai, kaip apie savaimę suprantamą dalyką. Vis dėlto, N. Chamitovo teigimu, įmanoma ir meilė be atsako.

Meilės fenomenas pasirodo iki galo neatsiskleidamas. Meilė ne tik yra nepasiekiamas žvilgsniui iš šalies, ji peržengia asmeniškumo ribas ir todėl lieka

Jei galima kalbėti apie meilės „kokybę“, iškyla klausimas ir apie jos „kiekybę“. Ar yra daug meilės santykių, ar tik vienas? Meilė artimui (t. y. žmonešms apskritai), meilė draugams, meilė mylimajam, meilė Dievui skiriasi savo intensyvumu, jausmais, veiksmais, taigi – kokybe. Ar tai – skirtingos meilės, ar tik skirtingos vienos meilės išraiškos? Krikščioniškoji pozicija yra aiški: meilės šaltinis, egzistavimo pagrindas ir galutinis tikslas yra vienas Dievas; taigi meilė yra viena, bet pasireiškianti skirtingai. Kaip pakinta meilės samprata, jei Dievo idėja atmetama? Tarkime, nėra vieno, meilę sąlygojančio, esmingai įtakančio šaltinio ar veiksnio. Vadinasi, gali būti keli šaltiniai ir kelios meilės. Tačiau jei sutinkame, kad meilė apima visą žmogų, kelios skirtingos meilės turėtų konkuruoti viena su kita. O juk meilė draugams netrukdo mylėti erotine meile vieną žmogų ir motiniškai/tėviškai mylėti vaiką. Tokiu atveju, net jei atmetamas vienas meilės šaltinis – Dievas, meilė yra viena. Kaip tuomet galima tokia skirtinga meilė, pvz., motinai, draugams ir mylimajam? Remiantis mano jau minėtais autoriais, galima teigti, kad tai nėra daugybė santykių su daugybe objektų, o vienas santykis su visu pasauliu, įvairiais atvejais skirtingai pasireiškiantis. Galbūt todėl meilės fenomeną galima aptarti daugybe aspektų ir vis dėlto nepačiuopti jos esmės, arba išgyventi vieną santykio formą, įsigilinti į ją ir pajusti visą meilės esmę.

ne iki galo pažini tiek santykio dalyviui, tiek stebėtoju. Dažniau meilę siekiama ne pažinti, o išreikšti – glamone, pagarba, rūpesčiu, atsakomybe, (atsi)davimu, tačiau jos esmė lieka neišreiškiamą. Nei viena išraiška negali pavaduoti meilės, o be jos tampa savo priešingybe (glamonė – priekabiavimu, rūpestis – įkyrumu ir t. t.).

Suvokiant meilės santykį, kaip reikalaujantį višiško atsivadavimo, kyla baimė. Baimė atsiverti kitam žmogui, likti įskaudintam ir vienišam, regis, yra labai natūrali. Tačiau įsigilinus paaiškėja, kad tokia baimė kyla iš pražūtingo nukreiptumo į save ir nusigręžimo nuo pačios meilės. Dažnai ieškoma ir siekiama meilės tikint ir tikintis, kad ji sunaikins ar užgoš vienatvę. Vienatvė, kurios dažnai bijomasi, yra neišvengiama meilės palydovė, nes net pačiame asmeniškiausiame ir intymiausiame santykyje du asmenys išlieka atskiri. Dar daugiau, išdrįsus likti vienam su savimi, vienatvė tampa išganingu sugrįžimu į save nenusigręžiant nuo kito ir būtina sąlyga žmogui tapti mylinčiu ir mylėtiniu.

Meilė veržiasi už asmens, netgi už dviejų asme-

nų ribų. todėl natūraliai kyla mintis apie jos virš-žmogišką kilmę ir transcendentiskumą, o tuo pačiu ir apie meilės „kokybę“. Krikščioniškoje tradicijoje Dievas yra vienintelis meilės šaltinis, pagrindas ir tikslas, todėl meilė Dievui laikoma „kokybiškai“ aukščiausia meilės forma. Jei meilės šaltinis ir tiks-

las yra vienas, natūralu, kad ir meilė yra viena, o ne daugelis. Tačiau meilės „kiekybė“ pasirodo neįmanoma, net ir tarus, kad meilės šaltiniai yra keli. Daugybė savarankiškų meilių pasirodo neįmanoma, nes meilė – tai santykis, kuris apima visą žmogų ir yra nukreiptas į visą pasaulį.

Literatūra

1. Boros L. (1967). *Mysterium mortis: Der Mensch in der letzten Entscheidung*. Olten und Freiburg im Breisgau, Walter-Verlag.
2. Buber M. (1998). *Dialogo principas I. A tu ir Tu*. Vilnius, Katalikų pasaulis.
3. Fawcner H. W., *Transcendental Phenomenology*. <http://user.tninet.se/~afq966x/phenom.htm>
4. Fromas Ė. (1992). *Menas mylėti*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
5. Gans E., *Love and Transcendence*. <http://www.anthropoetics.ucla.edu/views/view56.htm>
6. Levinas E. (1994). *Etika ir begalybė*. Vilnius, baltos lankos.
7. Manuel B. D., *The Movement of Love in Wang Yang Ming and Max Scheler*. <http://philosophy.cua.edu/rvp/book/series03/III-04.htm>
8. Moseley A., *Philosophy of Love/Internet Encyclopedia of Philosophy*. <http://www.utm.edu/research/iep/l/love.htm>
9. Moustakas C. E. (1972). *Loneliness and Love*. New Jersey, Prentice Hall, Inc.
10. Munjė E. (1996). *Personalizmas*. Vilnius, Pradai.
11. *Psichologijos žodynas* (1993). Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
12. Scheler M. (1973). *Ordo Amoris. Selected Philosophical Essays*. Evanston, Northwestern University Press.
13. Левинас Э. (2000). *Избранное. Тотальность и бесконечное*. Москва-Санкт Петербург, Университетская книга.
14. Ялом И. (1997). *Лечение от любви*. Москва, Независимая фирма „Класс“.
15. Хамитов Н. (2001). *Одиночество женское и мужское. //Философия и психология пола*. Москва, Институт общегуманитарных исследований.